

Voimaminä – itsetuntemuksesta potkua oppimiseen

irti pelosta

Olen työskennellyt opettajana yli kaksi vuosikymmentä. Kaikki nämä vuodet olen ollut avoin erilaisille näkemyksille lähestyessäni opettamista. Totesin jo nuorena opettajana, että opettajankoulutus oli antanut minulle valmiuden opettamiseen, mutta sen sisältö minun tulisi rakentaa itse.

Lukiessani Cameronin (1997) ajatuksia luovuuden löytämisestä tai Golemanin (2003) tunneäly näkemyksiä koen, että kaikessa on kysymys ihmisenä olemisesta. Sartre puhuu ihmisen vapaasta tahdosta tehdä valintoja elämässä. Valinnat tekevät ihmisen. Meidän ei pitäisi elää pelossa. Pelko tappaa ilon; ilon elää, ilon tutkia, ilon lähteä etsimään vaihtoehtoja. Koulumaailmassa opettajien oppimisen tutkimusmatkalle lähtemisen estävät monet asiat. Pelko virheiden tekemisestä on tässä keskeisessä asemassa. Pelkäämme luokkaamme tulevia arvostelijoita; kollegoita, erityisopettajia, vanhempia, viranomaisia, rehtoreita. Pelkäämme ajan loppuvan. Pelkäämme, ettemme ole ”opettaneet” kaikkia opetussuunnitelmaan liittyviä asioita.

Kokemukseni mukaan pelko saa lapsilla aikaan erilaisia reaktioita; raivokohtauksia, itkua, välinpitämättömyyttä, laiminlyöntejä, vihaa, ahdistusta, alisuoriutumista, lamaantumista, kikatusta. Kukin reagoi siihen omasta persoonastaan käsin. Itse reagoin pelkoon vatsallani, mutta se ei koskaan estä minua toimimasta. Näiden vuosien aikana olen lievittänyt omaa pelkoani opiskelemalla; se on antanut minulle rohkeutta jatkaa valitsemallani tiellä opettamisen suhteen.

Kaikki alkaa ihmisten omasta minäkuvasta, siitä kuinka hyvin tunnistaa omat tunteensa ja millainen on ihmisen tunnehistoria. On tärkeätä pyrkiä oppimaan tuntemaan itsensä, sillä mitä selkeämpi on omakuvamme, sitä paremmin näemme myös toiset. (Cacciatore & Koiso 2008 ,Dyer 2010, Ojanen 2001, Shapiro 2010) Kokemukseni mukaan, jos lasta ohjataan näkemään itsensä yksilönä ja yhteisön jäsenenä, se tukee lapsen positiivista asennetta kouluun. Se, että lapsi tehdään tietoiseksi omien tekojensa ja valintojensa vaikutuksesta, auttaa häntä tavoitteellisempaan työskentelyyn omassa elämässään. Lapsi oivaltaa, että voi itse vaikuttaa päätöksillään elämäänsä. Hän ei ole vain vanhempien, kavereiden tai opettajien marionetti.

Opetuksessa tärkeässä asemassa on lapsen tuntemus. Koulun yhtenä ja mielestäni keskeisenä tavoitteena on auttaa lasta saamaan terve itsetunto, johon kuuluvat itseluottamus ja itsensä arvostaminen oman elämän ratkaisuissa, epäonnistumisen ja pettymysten sietäminen. (Keltikangas-Järvinen ;1998, 2000, 2004 ; Lonka & Saarinen 2000). Lapsilla on usein epävarma kuva itsestään ihmisenä, lapsena, ystävänä, osaajana tai oppijana. Tässä tarkoitan laajempaa

näkemyistä kuin yksittäisen oppiaineen lähtökohdista tarkasteltuna. Varsinkin erityislapset, joilla on ongelmia oppimisessa, sosiaalisessa työskentelyssä tai jollakin oman persoonansa osa-alueella, ovat epävarmoja itsestään. Epävarmuus ja pelko luokkatilanteissa puolestaan johtavat epätoivottuun käyttäytymiseen luokassa tai sen ulkopuolella.

Kasvattajan on tärkeää ymmärtää, että lapsi on kokonaisuus. Häntä ei voi käsitellä kontekstistaan irrotettuna kappaleena, vaan yksilönä, jolla on mieli, keho, tunne ja järki. Myös lapsen tunteet kuuluvat koulusituaatioon, sillä lapsi ei toimi järjen ja tiedon pohjalta. Lapsen elämäntilanne ja kokemukset on huomioitava myös koulussa. Hänellä on oikeus tulla kuulluksi. Tämän tiedostaminen auttaa opettajaa hyväksymään lapset erilaisina oppijoina, jotka voivat itse osallistua aktiivisesti koulunkäyntinsä ja oman elämänsä suunnitteluun

Minusta Petri Lehikoinen (2001) toteaa osuvasti, että tieto auttaa meitä ymmärtämään ulkopäin tulevia uhkia, mutta ihmisen sisältäpäin syntyviä uhkia vastaan se ei pysty auttamaan. Taide ja taidekasvatus antaa meille mahdollisuuden keinon käsitellä asioita, joille ei ole järjellistä selitystä.

tarinat kuvien takana

Itselleni kuvien takana olevat tarinat ovat tärkeitä. Työssäni pyrin siihen, että lapset ammentavat tarinoita omasta elämästään joko tietoisesti tai tiedostamatta. Heidän tekemänsä elokuvat kertovat heidän kokemusmaailmastaan; pelatuista peleistä, kuunnelluista lauluista, katsotuista ohjelmista; arkipäivän tapahtumista. Siellä pyörivät uusina versioina sketsihahmot, salatut elämät, videopelit, perheiden hajoamiset ja yksin jäämiset. Lopputulos voi olla viesti surusta tai kantavasta onnesta. Tuotoksessaan lapsi raottaa verhoa myös omaan elämäänsä.

Itsetuntemuksen tärkeyden haluan tehdä tietoiseksi lapsille, joiden kanssa työskentelen. Sekä luokan häilyjät että hiljaiset voivat oppia näkemään itsensä ja toisensa uudella tavalla kuvien kautta. Tässä työskentelyssä valokuva ja videot ovat luontevia välineitä, sillä oppilaat ovat aikansa lapsia; kamerat ja tietokoneet innostavat heitä. Tuotos on heti näkyvissä ja otoksia voi toistaa niin kauan, että lopputulos on tekijänsä näköinen ja oloinen. jokaiselle lapselle löytyy luonteva tekemisenpaikka. He näkevät, ettei ole olemassa oikeaa tai väärää tuotosta on vain erilaisia tapoja kertoa omaa tarinaa.

On tärkeätä tukea lasten sisäistä yrittäjyyttä niin, etteivät häilyjät koe olevansa vain häiriköitä ja osaamattomia, jotka eivät kelpaa mihinkään ryhmään. Toisaalta luokan hiljaisia tulee rohkaista tulemaan esiin omine ajatuksineen, ettei heille muodostu käsitystä, että vain kovaääniset tulevat kuulluksi. Millaisia ajatuksia meissä opettajissa herättää se, että Suomen Akatemian tutkimuksen mukaan 1987 syntyneistä 24-vuotiaista 1/5 kärsii mielenterveysongelmista, 1/4 on työttöminä ja 1/4 osalla on rikostausta ja näistä suurin osa on nuoria miehiä. Koulun on ryhdyttävä elämään ajassa ja ottamaan todella huomioon erilaiset oppijat, jotta heistä kasvaa vahvoja ihmisiä ja he säilyttävät sisäisen palonsa yrittämiseen ja elinikäiseen oppimiseen. Jatkuva nyppiminen ja tasapäistämisen yritys ei ole tuottanut tyydyttävää lopputulosta peruskoulussa.

(Bilund & Svahn-Kumpulainen 2005; Dryden & Vos; Halkola & Mannermaa & Koffert & Koulu toim. 2009; Iacoboni, 2008; 1997; Lave & Wenger 1991; Lave 1993, 1996; Luukkainen, 1998; Luukkainen & Wuorinen, 2002; Prashnig, 2006, Rantala, 2006; Rauhala, 1990, 1995; Saloviita, 1999; Savolainen, 2008 ;Skinnari, 2004; Uusikylä 2008)

voimaminä – kuva, valokuva, elokuva

Tällä hetkellä työskentelen luokan kanssa, jolla on ollut paljon kiusaamista ja pelkoja, jotka liittyvät joko kouluun tai kotiin. Lisäksi luokallani on useita lapsia, joilla on oppimisen vaikeuteen liittyviä lausuntoja. Ohjaamani lapset ovat hyvin erilaisia ja eritasoisia, mutta kuitenkin niin ihania. Jokaisella heistä on paljon annettavana itselleen ja toisilleen.

Voimaminä – työskentelyn lähtökohtana oli sekä valokuvan/ videon että muiden taidekasvatuksen keinojen käyttäminen tarkasteltaessa omaa elämää. Tavoitteenani oli lisätä tietoisuutta omasta elämästä; omista vahvuuksista; asioista, jotka ovat itselle tärkeitä. Lisäksi käsiteltiin pelkoja. Oman elämän paljastaminen on aina asia, johon täytyy paneutua huolella. Lasten täytyy voida luottaa siihen, että omasta elämästään kertominen ei käänny heitä itseään vastaan.

Toteutan luokassani viikkotavoite – työskentelyä, jonka pohjana ovat mm. Deweyn ja Montessorin ajatuksia oppimisesta. Kutsumme sitä postmix-menetelmäksi. Työskentelyä ja sen taustoja kuvataan työparini Sirpa Svahn-Kumpulaisen kanssa tekemässä liseniaattityössä; Luokahuoneesta taidemuseoon – opettajan matka (2005). Lyhyesti kerrottuna lapsi saa vaikuttaa siihen, miten ja missä järjestyksessä hän haluaa oppia ottaen tietysti huomioon kunkin lapsen edellytykset. Tietyt tunnit ovat kiinteitä, mutta lasta kannustetaan omiin oppimista tukeviin hankkeisiin.

Ennen tätä Voimaminä-hankkeen käynnistymistä työstimme asiaa yli vuoden ajan mm. kertomalla piirissä perjantaisin omista viikkokokemuksista ja tuntemuksista. Lapset tekivät Barbara Prashnigin oppimistyyli – analyysin ja heidän kanssaan keskusteltiin yleensäkin asenteesta elämään ja oppimiseen. Olen ohjannut lapsia omaehtoiseen riitojen ratkaisuun, pyrkinyt lisäämään lasten vastuuta omasta ja muiden työskentelystä erilaisilla tehtävillä ja viikkotavoitteilla. Lapset saavat toimia opettajina toisilleen ja he käyvät myös opettamassa eskarilaisille erilaisia asioita. Heille annetaan vaihtelevia luottamustehtäviä. Yllätyn aina kuinka hyvin he hoitavat saamansa luottamustehtävät. Monesti juuri lapset, joilla on erityisiä ongelmia koulussa, huolehtivat saamistaan vastuualueistaan erityisen tunnollisesti.

voimaminää etsimässä

Voimaminä- hanke rakentuu monesta osiosta. Kerroin lapsille, että ajatuksena on löytää niitä omassa elämässä tärkeitä asioita, jotka auttavat jaksamaan ja jotka antavat voimaa.

Lapset valitsivat kotoa kuvia, joita he haluaisivat käyttää Minun tarinani – power point – esityksessä. Annoin ohjeeksi valita kuvia ihmisistä, paikoista, eläimistä, jotka ovat lapselle tärkeitä. Tämän jälkeen lapset liittivät kuviin tekstit, joissa he saivat kertoa valitsemistaan kuvista ja niiden merkityksestä.

Esitykseen valittavia kuvia löytyi paljon ja rajaamisesta tulikin ongelma. Päädyimme lopulta siihen, että vanhemmille esitettävissä versiossa tulisi olla 3-5 kuvaa. Hienointa oli huomata, että kaikki suhtautuivat toisten esityksiin kunnioittavasti. Vanhemmat oppivat lastensa kavereista uusia asioita. Lapset esiintyivät myös varmasti; aihe oli heille tuttu. Kaikkien mieleen painui varmasti erään lapsen kertomus nyrkkeilyharrastuskuvasta, jolloin hän kertoi aloittaneensa nyrkkeilyn, koska häntä kiusattiin niin paljon koulussa tai kuinka eräälle lapselle hänen valitsemaansa kuva oli tärkeä, koska se oli viimeinen kuva, kun isä vielä asui kotona. Lapset kertovat uskomattoman avoimesti elämästään ja saavat toisten lasten ymmärryksen. Lapset oivalsivat myös, etteivät he olleet yksin kokemustensa kanssa vaan muillakin kavereilla oli samanlaisia ajatuksia ja mielteitä. Esityksistä tehtiin myös kirjat, joita voitiin lukea ja tutkistella avoimesti.

Työvuosieni aikana on vain vahvistunut käsitykseni siitä, miten tärkeä merkitys eläimillä on lapsille ja nuorille. Tässäkin hankkeessa eläimet nousivat tärkeään rooliin. Kutsuimme tätä työskentelyä oma voimaeläimen etsimiseksi. Lapset valitsivat eläimen, jonka hahmon he voisivat ottaa, kun heitä pelottaa tai heidän pitäisi selvitä pimeässä metsässä tai kohdata kiusaajat. Voimaeläin työskentelyssä käytettiin syanotypia-tekniikkaan lapsen kuvan ja eläimen yhdistämiseen.

Teimme myös fotogrammeja ja kehitimme mustavalkoisia kuvia. Lapset saivat luoda lavastettuja tilanteita, joissa he pelkäävät. Lapset pääsivät nopeasti juonesta kiinni ja syntyi tilannekuvia, jolloin lapset olivat putoamassa, puunrungon lävistämänä, ammuttuna, toisten hakkaamana, yksin jätettynä. Kuvista nousi esille, että kaikilla on pelkoja. Koin, että lapsista oli samalla jännittävää ja vapauttavaa kertoa ja kuulla, että muillakin on samantyyppisiä pelkoja. Kerroin myös omista kokemuksistani. Yllätyin jälleen kerran, miten myötätuntoisina ja kannustavina lapset kuuntelivat toistensa kertomuksia.

Lapset kirjoittivat myös käsikirjoituksia ja tekivät niistä elokuvia. Aiheet vaihtelivat sotakuvista ilkeisiin sijaisopettajiin. Osa lähti liikkeelle huumorista; hajamielinen opettaja sai hyvät naurut aikaiseksi. Harrastukset astuivat esiin elokuvissa; skeittailu kokoaa yhteen luokan pojat. Elokuvat toteutettiin ryhmätöinä. Lapset myös editoivat elokuvansa itse. Editoinnissa nousi luokalta esiin uusia kykyjä, jotka ovat taitavia koneiden ja ohjelmien kanssa ja pystyvät auttamaan toisia taidoillaan. Tärkeän auttajan rooli lisäsi näiden lasten itsetuntoa silminnähden.

Olemme käyttäneet työskentelyyn jo toista vuotta ja teema jatkuu. Kokemukseni mukaan, kun halutaan auttaa lasta näkemään itsensä hyvänä tyyppinä omissa ja toisten silmissä työskentelyn on oltava pitkäjänteistä. Yksittäinen projekti ei riitä. Itse työskentelen saman ryhmän kanssa monta vuotta, jotta voin rakentaa luokan ryhmähenkeä. Koen, että keskeisimpiä tehtäviäni on auttaa lapsia löytämään uskoa omiin kykyihinsä niin, että siirtyessään luokaltani eteenpäin elämässään hän uskoo selviävänsä sen tuomista haasteista.

Kysynkin lapsilta lähes viikoittain; Kuka päättää, mitä teistä tulee? Kuka on vastuussa teidän elämästänne? Minä – he vastaavat. Uskon, että hokema muuttuu lihaksi ja he todellakin ymmärtävät olevansa oman elämänsä ohjaksissa. Ainakin minä haluan tukea heitä sillä tiellä omassa työssäni.

lasten ja vanhempien kokemuksia

Olen itse omaksunut elinikäisen oppimisen tien. Meidän keski-ikäisten opettajien on juostava, että pysyisimme edes paikallaan tässä teknologia maailmassa, jossa lapset syntyvät kännykkä kädessä ja ovat facebookissa jo esikoulussa. Vanhempienkin on usein vaikea pysyä mukana muuttuvassa yhteiskunnassa. Monesti vanhemmat kokevat tapani lähestyä oppimista vieraana; odotetaan tuttua ja tavallaan muuttumatonta perusopetusta. Lohdutan heitä usein, että paluu Deweyn ja Montessorin ajatusmalleihin on itse asiassa paluuta vanhaan. Käsitettä viikkotavoitteista ja vastuullisesta vapaudesta on aluksi vaikea hahmottaa. Myös kollegat kokevat asian omituisena. Itse asiassa kollegoiden epäilyt opetustapaamme kohtaan oli alkusysäys työparini Sirpa Svahn-Kumpulaisen kanssa tekemälle lisensoitetyöllemme. Toimintatutkimuksemme antoi meille teoreettisen kehyksen ja osoitti, että olemme todellakin pohtineet tapaamme opettaa. Väärinymmärryksiä voi aina tulla ja opettajana ja kasvattajana koen, että minun on oltava valmis keskustelemaan ja pohtimaan koulun roolin merkitystä lasten valmentamisessa kohtaamaan ympäröivä todellisuus; mitä koulu tarjoaa postmodernille sukupolvelle. Mitä eväitä koululla ja opettajilla on antaa elämässä selviämiseen?

Aloittaessani uuden ryhmän kanssa käymme samat keskustelut työskentelytavoistamme. Alku säikähdysten jälkeen vanhemmat kokevat tapani lähestyä oppimista yleensä ottaen hyvänä ja kannustavana. Joidenkin vanhempien on vaikea päästää irti; antaa lapselle mahdollisuuden oppia virheistään. Vanhempien toimintaa ohjaa usein pelko erilaista toimintaa kohtaan. Tässä tilanteessa tiedon lisääminen on keskeisessä osassa. Auta minua tekemään itse ja vastuullinen vapaus ovat monille vanhemmillekin vaikeita käsitteitä. Tärkeässä asemassa onkin kiinteä yhteistyö vanhempien kanssa. Näin ollen minut saa lähes aina kiinni puhelimitse, keskusteluaikojia voi varata vapaasti. Lisäksi pidämme yhteisiä näyttäri - askartelu- ja elokuvailtoja, joissa kerrotaan kuulumisia ja näytetään lasten tuotoksia. Voimaminä – hankkeessa meillä oli julkinen taidenäyttely lasten töistä.

Vanhempien palaute kuulostaa siltä, että olen onnistunut tavoitteissani.

”Lapsi on oppinut ottamaan vastuuta tekemisistään ja ennen kaikkea oppimisen ilo ja motivaatio on löytynyt – koulussa on kivaa. Lapsen itsetunto on kehittynyt/kasvanut. Lapsi tietää omat vahvuutensa ja heikkoutensa. Ihanaa on ollut huomata, että opettaja on ottanut lapsen huomioon yksilönä.”

”Lapsi on todella innostunut opiskelemisesta, omatoimisesta tiedon hankkimisesta. Lapsi on löytänyt oman oppimistyylin, itseluottamus on kasvanut, omatoimisuus lisääntynyt.”

Tärkeimmän viestin kuitenkin kertovat lapset ja heidän kokemuksensa työskentelystä ja tavastamme toimia luokassa.

Alla on lasten kokemuksia työskentelystämme:

” Me ollaan tehty elokuvaa elokuvien nimet on Amatöörit ja uusin on parkour ja suunnittelussa on Amatöörit 2. Teimme myös powerpointtia elämästä siinä on kuvia joita tahdoin näyttää muille projektien kautta aloin tykkää koulusta ja opin tekemään töitä yhdessä ja yksin. meidän luokka riehu 3 ja puolet 4 luokalla, mutta olemme rauhallinen luokka. Nykyisin tilanne on hyvä. Olen rauhoittunut kolmasluokalla riehuin ja vähän nelosella mutta en enää. Ciao.”

” Olemme tehneet koulussa tosi paljon projekteja ja elokuvia, sekä kirjoittaneet tarinoita. Minua se on auttanut löytämään uuden harrastuksen. Aloitimme viimevuonna tekemän elokuvaa jonka avulla huomasin että olen aika kiinnostunut näyttelemisestä. Aloitin siis tänä vuonna näytelmäkerhon. Meidän luokka ei mielestäni erikoisemmin muuttunut, mutta jotakin uutta joissain meissä kai voi havaita. Projektien teko on mielestäni todella kivaa. ja nyt kun katsoin tätä neljännellä (tätä kirjoittaessa olen siis viidennellä) luokalla tehtyä PowerPoint juttua, huomasin olevani aika toisenlainen nykyään. Olen parempi tyyppi :D On tavallaan aika siistiä kun voi katsoa millainen on joskus ollu, se on yksi näiden juttujen parhaista puolista. Tämä on minusta aika hyvä tapa oppia! Entäpä, mitä teemme juuri tällä hetkellä? No, meillä on meneillään sellainen projekti kuin videohaastattelu. Se on silleen aika jännää, kun pitäisi kysyä ihan vieraalta ihmiseltä. Onneksi teemme haastiksen äitin työpaikalla, voi juosta mamman helmoihin itkemään jos alkaa pelottaa, ;D Parasta projekteissa on ryhmässä tekeminen, se on hauskaa kun voi tehdä ryhmä juttuja! Äitini pitää siitä kun meillä on näitä juttuja koulussa. Hänesä on kiva lukea esim.tätä ”

”Olemme tehneet koululla paljon erilaisia projekteja; esimerkiksi elokuvia. Kun olemme tehneet niitä, olen huomannut , että porukassa työskentelyni ja esiintyminen on parantunut. Tämä projektien tekeminen on erikoista ja mukavaa. Olen huomannut, että jotkut luokassamme ovat tulleet rohkeimmiksi. Nyt teemme myös haastattelua. Siinä pitää mennä ihan vieraalta ihmiseltä kysymään, saako hänestä tehdä videohaastattelun. Ensin tuntui kamalalta, pelotti. <<mutta se vahvasti minulta, olen nyt paljon rohkeampi. Projektien teko on ollut mielestäni hauskaa ja jännittävää. Projektit ovat antaneet minulle rohkeutta ja lisää innostusta erilaisiin asioihin. Koulunkäynti tuntuu paljon mukavammalta, kun projektit tuovat jännitystä. Jotku projektit tuntuvat tyhmemmiltä kuin toiset. Jotkut ovat alussa tylsiä, joykut taas hieman erilaisia. Mutta se tekee projektista entistä kivempia! Vanhempani pitävät näistä projekteista ihan yhtä paljon kuin minäkin.”

Lasten kirjoittamat kommentit ovat kannustavia. Työhönsä täytyy kuitenkin aina suhtautua kriittisesti. Pyrinkin pitämään mielessäni Kahil Gibranin (1981) sanat opettamisesta ja opettajista: ” sillä, jos hän tosiaan on viisas, hän ei pyydä teitä astumaan oman viisautensa majaan, vaan ohjaa teidät mieluummin oman sielunne kynnykselle. Sillä toisen henkilön näkemys ei voi antaa siipiä toiselle. Ja samoin kuin jokainen teistä on yksinään Jumalan tietoisuudessa, niin samoin täytyy myös jokaisen teistä ymmärtää ja käsittää Jumala omalla tavallanne.”

Marja-Leena Bilund ;luokanopettaja, KM, FL (taidekasvatus), montessoripedagogi, puutarhayrittäjä

kirjallisuutta:

Bilund, M-L. & Svahn-Kumpulainen, S. 2005. Luokkahuoneesta taidemuseoon – opettajan matka, Jyväskylän yliopisto.

Ca cciatore, R. & Koiso-Kanttila S. 2008. Pelastakaa pojat. Gummerus Kirjapaino.

Cameron, J. 1997. Tie luovuuteen. Suom. Pekka Pakkala. Like, Helsinki.

Dryden, G. & Vos, J. 1997. Oppimisen vallankumous. Ohjelma elinikäistä oppimista varten. WSOY. Juva.

Dyer, W. W., Ei enää selityksiä – valitse vapaus. 2010. Ars Vivendi.

Gibran, K. 1981. Profeetta. Arvi. A. Karisto Oy:n kirjapaino. Hämeenlinna.

Goleman, D. 2003. Tunneäly. Lahjakkuuden koko kuva. Suomentanut Jaakko Kankaanpää. Helsinki: Otava

Halkola, U. & Mannermaa, L. & Koffert, T. & Koulu, L. toim. 2009. Valokuvan terapeuttinen voima. Duodemic.

Iacoboni, M. 2008. Ihmisten peilaus – kytkeytymisemme uusi tiede. Terra Cognita.

Lonka, K. & Saarinen, E. 2000. Muodonmuutos. WSOY. Helsinki.

Ojanen, M 2001. Ilo, onni, hyvinvointi. Kirjapaja, Helsinki.

Keltikangas-Järvinen, L. 1998. Hyvä itsetunto. Helsinki: WSOY.

Keltikangas-Järvinen, L. 2000. Tunne itsesi suomalainen. Helsinki: WSOY.

Keltikangas-Järvinen, L. 2004. Temperamentti. Ihmisen yksilöllisyys. Helsinki: WSOY.

Lave, J. & Wenger, E. 1991. Situated learning. Cambridge University Press New York .

Lave , J.1993, 1996; Situated learning and communities of practice. teoksessa S. Chaiklin & J. Lave(toim.) Understanding practice, perspectives on activity and context. Cambridge University Press, Cambridge.

Lehikoinen, Petri; Taideaineista kasvaa henkinen pääoma. Kotiliesi nro 1/2001.

Luukkainen, O.(toim.) 1998; Tulevaisuuden tekijät. Atena kustannus.

Luukkainen, O. & Wuorinen, J. 2002. Yrittävä elämänsenne. PS-kustannus.

Prashnig, B. 2006. Eläköön erilaisuus. Oppimisen vallankumous käytännössä. paremman elämisen, oppimisen ja työskentelyn opas

Rauhala, L. 1990. Humanistinen psykologia. Helsinki

Rauhala, L. 1995. Tajunnan itsepuolustus, yliopistopainos. Helsinki

Saarinen, Esa - Sartre. Pelon, inhon ja valinnan filosofia Soundi-kirja 19 Fanzine Oy Tampere 1983

Saloviita, T. 1999. Kaikille avoimeen kouluun. Erilaiset oppilaat tavallisella luokalla. Atena-kustannus. Jyväskylä

Sartre, Jean-Paul - Esseitä I: Eksistentialismikin on humanismia. Juutalaiskysymys.

Shapiro; Deb 2010: Kehosi paljastaa mielesi. Mitä oireesi ja sairautesi kertovat sinusta

Skinnari, S. 2004 Pedagoginen rakkaus. Kasvattaja elämän tarkoituksen ja ihmisen arvoituksen ääressä. PS-kustannus.

Savolainen, M. 2008. Maailman ihanin tyttö. Blink Entertainment Oy. Helsinki.

Uusikylä, K. 2008. Naislahjakkuus. PS-kustannus.